

DOI 10.33099/2618-1614-2022-18-1-10-15

УДК 351.86+321.01(477)

П. П. Богущкий,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії регіональної безпеки та військового права, Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», генерал-майор юстиції запасу

Воєнна політика і система військової юстиції: синергія воєнної безпеки

У статті розкрито актуальні питання формування та реалізації воєнної політики держави в напрямі забезпечення правопорядку, здійснення правосуддя у сфері оборони як складових загальної системи забезпечення національної безпеки в цій сфері. Проведений на основі використання досвіду держав – членів НАТО і відповідних міжнародних стандартів аналіз дає підстави для висновку про органічний зв'язок та системну взаємодію воєнної політики з правоохоронною діяльністю, підтриманням правопорядку, здійсненням правосуддя у Збройних Силах, інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях, що зумовлено спільною метою забезпечення воєнної безпеки. Запропоновано нормативно-правове та інституційне розв'язання проблеми створення системи військової юстиції України в контексті формування та реалізації воєнної політики держави з визначенням відповідних завдань і повноважень Міністерства оборони України.

Ключові слова: національна безпека, оборонна політика, військова юстиція, воєнна політика, військова поліція, спеціалізована військова прокуратура, військові суди, воєнна безпека.

© П. П. Богущкий, 2022

Воєнна політика є концептом, поєднаним з військово-технічною та військово-промисловою політикою держави. Єдності у визначенні змісту воєнної політики серед науковців не існує, проте воєнна політика розглядається узагальнено з урахуванням військово-технічного та військово-промислового напрямів як оборонна політика держави, що в контексті забезпечення національної безпеки має також значення національної безпеки у сфері оборони або ж у воєнній сфері [1, с. 23–24].

Найзагальнішим є визначення воєнної політики як державної політики, що стосується національної безпеки та збройних сил і містить заходи, ініціативи, які вживають чи не вживають уряди щодо прийняття рішень та визначення стратегічних цілей, зокрема – за яких обставин, у який спосіб застосовувати національні збройні сили [2].

Воєнну політику в політичному дискурсі розуміють як складову загальнодержавної політики, безпосередньо пов'язану зі створенням воєнної організації, її підготовкою та застосуванням для досягнення політичної мети, яка є втіленням нових політичних інтересів [3, с. 114–115]. Політичний зміст воєнної політики з функціональної точки зору приводить до висновку про те, що воєнна політика сама по собі, за своєю сутністю виконує загальні координуючі, регулюючі, узгоджувальні функції стосовно всіх проблем воєнних аспектів національної безпеки: це визначення масштабів зусиль усього суспільства в галузі оборони, розробка фундаментальних питань колективної чи індивідуальної оборони, координація зусиль різних державних структур та громадських організацій [4, с. 147–148].

Натомість нормативно-правове визначення воєнної політики на основі існуючих доктринальних поглядів було запропоноване в одній з редакцій Воєнної доктрини України, де воєнна політика розглядається як складова державної політики, головною метою якої є підтримання міжнародної безпеки, запобігання воєнним конфліктам, забезпечення обороноздатності держави [5].

Водночас оборона держави відповідно до положень Закону України «Про оборону України» визначається як система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту [6].

Воєнна політика як державна політика має внутрішній, національний, та зовнішній, міжнародний, зміст. Внутрішній зміст воєнної політики полягає в побудові системи, яка дає змогу ефективно реалізувати призначення національних збройних сил – забезпечення захисту суверенітету, територіальної цілісності держави від воєнних загроз. Тож вирішення внутрішніх завдань воєнної політики утворює фундамент для реалізації зовнішнього змісту цієї політики, що особливо актуально для України, де нині оборонна реформа здійснюється в умовах відсічі збройній агресії РФ.

Результатом успішної воєнної політики держави є *досягнення стану воєнної безпеки*, тобто захищеності суверенітету, територіальної цілісності, конституційного ладу держави, інших найважливіших національних інтересів від воєнних загроз. Таке розуміння воєнної політики розкриває найважливішу грань як діяльності, так і системи заходів держави, всього суспільства щодо впровадження змісту воєнної політики у практику забезпечення національної безпеки у воєнній сфері.

Водночас не варто залишати поза увагою інші складові змісту воєнної політики, якими науковці справедливо вважають забезпечення обороноздатності, вирішення воєнних конфліктів [1, с. 24–25], які все ж у своїй сутності утворюють єдність, системну цілісність із діяльністю щодо забезпечення воєнної безпеки.

Воєнна політика охоплює значний за обсягом системний комплекс заходів, рішень і дій держави у сфері оборони, узгоджених між собою як у часі, так і стосовно досягнення мети – забезпечення воєнної безпеки.

Необхідно погодитися з тим, що «недооцінювання військового будівництва як підсистеми сектору безпеки країни може стимулювати проведення політики з позиції сили з боку інших держав. Мирні засоби ефективні лише тоді, коли вони спираються на достатню воєнну силу, що забезпечувала б захист держави та її життєво важливих інтересів» [7, с. 8].

З матеріалів Білої книги 2021 «Оборонна політика України» випливає, що в Україні проведено значну за обсягом роботу на шляху реалізації оборонної реформи. Міністр оборони України визначив, що «наразі стоїть завдання – продовжити трансформації у воюючій армії, надати цим процесам системності. Суть цього завдання зводиться до двох позицій: Міністерство оборони України має стати однією з найкращих корпорацій України з точки зору ефективності управління, а Збройні Сили – одним із найкращих роботодавців; ми повинні перейти від тактичних рішень до всебічного розвитку фундаментальних спроможностей Збройних Сил. В основу нашої роботи буде покладено людиноцентричний підхід» [8, с. 6].

Основні результати формування та реалізації воєнної політики полягають на сьогодні в тому, що завершене розроблення та затверджені ключові стратегічні документи стосовно формування та реалізації державної політики у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва; розроблена та затверджена Указом Президента України Стратегія воєнної безпеки України, яка визначила цілі, пріоритети й завдання воєнної політики, запровадила комплексний всеохоплюючий підхід до оборони держави на засадах стримування, стійкості та взаємодії; цілі та завдання Стратегії воєнної безпеки України деталізовані у Стратегічному оборонному бюлетені України, який є основним документом оборонного планування та визначив основні напрями реалізації воєнної політики України, вимоги до перспективної моделі Збройних Сил України, інших складових сил оборони, шляхи та очікувані результати оборонної реформи на

період до 2025 року; Міністерство оборони спільно з іншими державними органами вперше розробило План оборони України, затверджений Указом Президента України, який містить порядок і строки здійснення політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту держави та її всеохоплюючої оборони [8, с. 13].

Робота на визначених у документах оборонного планування і деталізованих у Стратегічному оборонному бюлетені [9] напрямках щодо реалізації воєнної політики загалом проводиться активно, навіть попри виконання складних завдань щодо відсічі широкомасштабній агресії РФ.

Проте незважаючи на суттєвий прорив у формуванні та реалізації воєнної політики окремі важливі аспекти залишаються невирішеними, один з них – створення та організація діяльності військової юстиції, що належить до комплексу правових заходів з підготовки до збройного захисту держави та її всеохоплюючої оборони.

Формування і реалізація воєнної політики держави завжди має національні ознаки, є внутрішньої справою кожної держави. Україна тут не є винятком. Проте вказана концептуального значення обставина не виключає загальних підходів, які утворюють певні стандарти діяльності, особливо якщо це стосується входження держави до певних систем колективної безпеки.

Одним з елементів формування та реалізації воєнної політики справедливо вважають правоохоронну діяльність, здійснення правосуддя у сфері оборони, у воєнній сфері.

Підтвердженням цьому є визначення загальних підходів до реалізації воєнної або ж оборонної політики Женецьким центром демократичного контролю над збройними силами (Женецький центр з питань урядування в секторі безпеки (DCAF)). Загальнознані та авторитетні фахівці, звертаючись до напрямів оборонної політики, виокремлюють оборонне законодавство та систему військової юстиції [10].

Правовою основою воєнної політики української держави є Конституція України, Закони України «Про національну безпеку України», «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про основи національного спротиву», інші законодавчі акти, які стосуються організації та діяльності утворених відповідно до законів України військових формувань.

Так, відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» до складу сил оборони належать правоохоронні органи та органи спеціального призначення з правоохоронними функціями [11]. Проте визначення таких органів, конкретизація їхнього правового статусу у складі сил оборони в чинному законодавстві України відсутні, хоча передбаченим законом і зрозумілим є їхнє призначення – забезпечення оборони держави.

Забезпечення оборони як системної діяльності держави має різні форми – від економічної та політичної

до інформаційної та правової, на чому необхідно наголосити.

Правове забезпечення оборони відповідно до міжнародних стандартів має нормативно-правову складову, тобто оборонне законодавство, та інституційну складову, тобто систему інститутів держави, які по суті утворюють систему військової юстиції. Такий висновок відповідає концептуальній позиції, розробленій та підтримуваній, зокрема, Женевським центром з питань урядування в секторі безпеки. Відповідно до цієї концепції: «Військова юстиція – це окрема правова система, яка стосується військовослужбовців та, в деяких випадках, цивільних. Головна мета військової юстиції – підтримання дисципліни й належного порядку в збройних силах. Структури, правила та процедури військової юстиції можуть суттєво відрізнятись від цивільних. Зазвичай військова юстиція діє в рамках окремої судової системи із суворішими правилами та процедурами, щоб гарантувати внутрішню дисципліну та боєздатність збройних сил. Це може порушити питання про принципи примату цивільних норм чи дотримання міжнародних стандартів, зокрема гарантій прав людини та справедливого суду» [12].

Особливу увагу правому забезпеченню оборони держави на міжнародному рівні приділяють організації та діяльності військових судів, акцент переноситься на принципи військового правосуддя, які мають повністю узгоджуватись із загальними принципами правосуддя щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

Система військової юстиції в контексті формування та реалізації воєнної політики держави або ж національної воєнної політики не може обмежуватись діяльністю судів, оскільки важливими є всі етапи забезпечення правосуддя – від здійснення досудових розслідувань, підтримання державного обвинувачення і захисту від висунутого обвинувачення до розгляду справ військовими судами, винесення справедливих вироків, призначення покарання.

Саме такий комплексний підхід успішно реалізований у побудові системи військової юстиції багатьох держав світу й зокрема США. Єдиний Кодекс військової юстиції США від часу прийняття в 1950 р. не зазнав суттєвих змін [13]. Закон про військову юстицію 2016 р. [14] та зміни до закону 2021 р. [15] осучаснили окремі процесуальні положення, внесли зміни до деяких норм про кримінальну відповідальність, призначення покарання. Показово, що зміни до закону 2021 р. стосувалися посилення відповідальності військовослужбовців за сексуальні кримінальні правопорушення в умовах військової служби, оскільки такі правопорушення, за визначенням авторів відповідного законопроекту, набули загрозливого для стану правопорядку у збройних силах США характеру, негативно впливали на боєздатність військових підрозділів [16], сформованих відповідно до законодавства США на основі гендерної рівності. Цей приклад демонструє високий рівень уваги держави до будь-яких негативних проявів кримінально-правового характеру

в армійському середовищі, оскільки такі явища безпосередньо стосуються стану національної безпеки США.

Варто звернутися до призначення військового права, основою якого у США вважається військова юстиція. *Мета військового права полягає в тому, щоб заохочувати справедливість, допомагати підтримувати належний порядок і дисципліну в збройних силах, сприяти ефективності й результативності військових установ і таким чином зміцнювати національну безпеку Сполучених Штатів* [17, с. I-1].

Законодавство США вирішення завдань військової юстиції покладає на Міністерство оборони за умов дії надійного механізму демократичного цивільного контролю. Поза участі Міністерства оборони питання організації діяльності військової юстиції в той чи інший спосіб не вирішується в інших державах, що зумовлено нерозривним зв'язком між формуванням, реалізацією воєнної політики та системою військової юстиції.

Слід погодитися з позицією фахівців Женевського центру з питань урядування в секторі безпеки, що *в побудові системи військової юстиції важливо враховувати історичну та правову спадщину країни, характер її цивільно-військових відносин та місію збройних сил* [18, с. 11].

Водночас міжнародні стандарти організації діяльності військової юстиції заохочують так звану *змішану, або ж гібридну, форму – входження системи військової юстиції до загальних систем правосуддя (прокуратури і суду) як окремих підсистем, що підлягають відповідному цивільному контролю*. Військова поліція, як правило, існує як окремий правоохоронний орган зі спеціальним статусом, що діє у воєнній сфері, безпосередньо вирішуючи завдання забезпечення військового правопорядку.

У вирішенні цих завдань наскрізним для всіх складових системи військової юстиції є захист прав і свобод військовослужбовців, що підкріплюється відповідною адвокатською діяльністю, наданням правової допомоги військовослужбовцям, діяльністю військового омбудсмена. Це повністю відповідає людиноцентричному підходу, задекларованому та відображеному в напрямках оборонної реформи в Україні до 2025 р.

Власне зазначені положення в найзагальнішому вигляді також реалізовані в нормі Закону України «Про оборону України» щодо визначення оборони держави як системи, складовими якої, поряд з іншими, є правові заходи. Подібний висновок підтверджується відповідними доктринальними розробками [19, с. 301–325].

Проте змушені визнати, що *єдність такого розуміння взаємозв'язку воєнної політики держави і системи військової юстиції впродовж усього періоду незалежності України відсутня в системі державної влади*. Насамперед це стосується Ради національної безпеки і оборони України як координаційного органу у сфері національної безпеки та оборони держави, що діє при Президентові України, а також Міністерства оборони України як органу, який є відповідальним за реалізацію

воєнної політики. Немає єдності із цього питання у Верховній Раді України, де мала би своєчасно та ефективно формуватися правова основа організації діяльності системи військової юстиції як необхідної та важливої складової воєнної політики держави.

Як підтвердження цієї тези – законопроект про Військову поліцію, ініційований у лютому 2022 р. групою народних депутатів, нині перебуває на розгляді у Верховній Раді України [20], має низку суттєвих недоліків, які не враховують усіх завдань Військової поліції, особливо під час дії правового режиму воєнного стану, зумовленого заходами щодо відсічі збройній агресії, та не відображають усіх ознак правового статусу Військової поліції. Такі недоліки проекту закону перешкоджатимуть його прийняттю та впровадженню як законодавчого акта. Водночас законопроект про зміну статусу прокурорів спеціалізованої прокуратури у військовій та оборонній сфері, який передбачав ефективнішу діяльність прокурорів в умовах відсічі збройній агресії РФ, повернутий до Верховної Ради Президентом держави з пропозиціями про відхилення через суттєві неузгодженості з положеннями іншого законодавства. При цьому висловлені науковцями, практиками, військовим командуванням ініціативи щодо розробки та прийняття законопроекту про військові суди не знаходять своєї підтримки у відповідних органах державної влади, як і не мають свого розвитку ідеї щодо ефективного забезпечення первинної та вторинної правової допомоги військовослужбовцям та деяким іншим категоріям осіб сил оборони, що стосується становлення й розвитку адвокатури у військовій сфері.

Такий стан потребує невідкладного реагування та *приведення воєнної політики держави в частині, що стосується системи військової юстиції, у відповідність до існуючої міжнародної практики з урахуванням міжнародних стандартів* у цій сфері та необхідності вирішення актуальних, вкрай важливих завдань, які безпосередньо стосуються захисту суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу України, тобто забезпечення воєнної безпеки.

На цьому шляху, окрім законодавчого урегулювання питань утворення Військової поліції, спеціалізованої військової прокуратури в системі прокуратури України, концептуального та законодавчого розв'язання проблеми утворення військових судів у системі судоустрою України, важливим є інституційне забезпечення всіх аспектів формування та реалізації воєнної політики держави в частині правоохоронної діяльності, здійснення правосуддя у сфері оборони.

Міністерство оборони України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у воєнній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та в особливий період має отримати не лише нормативно-правові, а й надійні інституційні механізми впливу на вирішення окреслених завдань.

Отже, вбачаємо за доцільне з урахуванням міжнародного досвіду створити у структурі Міністерства оборони України окремий підрозділ, яким може бути Департамент військової юстиції. Саме такий підрозділ супроводжуватиме вирішення Міністром оборони України завдань із забезпечення формування та реалізації державної політики з питань організації правоохоронної діяльності у сфері оборони, захисту прав, свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей, підтримання правопорядку в силах оборони в мирний час та в особливий період; забезпечення взаємодії з органами судової влади з організаційних питань здійснення правосуддя у воєнній сфері; організаційного та правового забезпечення в межах, визначених законодавством, діяльності правоохоронних органів у сфері оборони під час підготовки до збройного захисту та захисту в разі збройної агресії чи збройного конфлікту.

Департамент військової юстиції як самостійний структурний підрозділ Міністерства оборони України має підпорядковуватися безпосередньо Міністру оборони України.

З метою виконання завдань щодо формування та забезпечення реалізації Міністром оборони України державної політики правоохоронної діяльності у сфері оборони Департамент військової юстиції повинен мати, зокрема, такі повноваження:

- підготовка проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів відповідно до визначених завдань діяльності Департаменту, їх узгодження та супроводження під час розгляду та прийняття;
- здійснення відповідно до вимог законодавства інформаційно-аналітичного забезпечення стану правоохоронної та судової діяльності у сфері оборони, захисту прав, свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей;
- отримання відповідно до чинного законодавства та опрацювання з метою визначення проблемних питань і ризиків для стану військового правопорядку, законності в силах оборони відомостей від командування, органів військового управління, правоохоронних органів, органів прокуратури та суду;
- здійснення аналізу отриманої інформації від командування, органів військового управління, правоохоронних органів, органів прокуратури та суду з проблемних питань, які стосуються стану військового правопорядку, законності в силах оборони;
- підготовка пропозицій Міністру оборони України та за його рішенням – керівництву Міністерства оборони України, Головнокомандувачу Збройних Сил України, Генеральному штабу Збройних Сил України щодо заходів забезпечення військового правопорядку, законності в силах оборони, забезпечення захисту прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей;

- забезпечення та реалізація взаємодії Міністерства оборони України з органами державної влади, правоохоронними органами, органами прокуратури та суду щодо вирішення практичних питань забезпечення військового правопорядку, законності в силах оборони, забезпечення захисту прав, свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей;

- підготовка матеріалів про реальний стан правопорядку і законності в силах оборони для Міністра оборони України та за його рішенням – для керівництва Міністерства оборони України, Головнокомандувача Збройних Сил України;

- підготовка, обґрунтування та участь у реалізації відповідно до чинного законодавства організаційних заходів щодо кадрового забезпечення військових правоохоронних органів у межах визначених законом повноважень Міністра оборони України;

- участь у підготовці проектів документів стратегічного планування з питань формування та реалізації державної політики щодо організації правоохоронної діяльності у сфері оборони, захисту прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей, підтримання правопорядку в силах оборони, розробка відповідних пропозицій;

- участь у стратегічних комунікаціях Міністерства оборони України з питань забезпечення правопорядку та законності в силах оборони, забезпечення захисту прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей;

- розгляд і вирішення колективних та інших звернень за рішенням Міністра оборони України з питань додержання прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей, захисту інтересів держави у сфері оборони, підготовка обґрунтованих відповідей та пропозицій за наслідками їх розгляду та вирішення;

- підготовка матеріалів та інформацій з питань порушення законності і правопорядку в силах оборони для їх направлення до правоохоронних органів для прийняття відповідно до законодавства рішень, супровід вирішення таких матеріалів та інформацій;

- участь у вирішенні кризових ситуацій з питань правопорядку та законності в силах оборони, підготовка відповідних пропозицій Міністру оборони України;

- участь у здійсненні стратегічного діалогу з державами-партнерами, у міжнародному співробітництві щодо формування та реалізації державної політики з питань організації правоохоронної діяльності, підтримання правопорядку та здійснення правосуддя у военній сфері;

- організація, проведення наукових і науково-практичних заходів з питань формування та реалізації державної політики щодо організації правоохоронної

діяльності у сфері оборони, захисту прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей, підтримання правопорядку в силах оборони, а також щодо взаємодії з органами судової влади з організаційних питань здійснення правосуддя у военній сфері;

- підготовка за результатами проведення наукових і науково-практичних заходів узгоджених, науково-обґрунтованих пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення діяльності із цих питань.

Повноваження Департаменту військової юстиції Міністерства оборони України повинні реалізуватися відповідними відділами, якими, зокрема, можуть бути:

- відділ взаємодії з правоохоронними органами;
- відділ взаємодії з органами прокуратури, правосуддя;
- відділ захисту прав і свобод військовослужбовців та членів їхніх сімей;
- відділ міжнародного гуманітарного права;
- відділ міжнародного співробітництва та організаційно-аналітичної діяльності.

Сьогодні важливо перейти від дискусій щодо системи військової юстиції, котрі, безумовно, є необхідними та мають і надалі тривати серед науковців, до практики якісного вирішення завдань реалізації воєнної політики держави в тій частині, що стосується системи правових заходів, серед яких система військової юстиції є важливою та необхідною складовою.

Висновки

1. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що воєнна політика України має передбачати заходи із забезпечення здійснення правоохоронної діяльності, підтримання військового правопорядку в силах оборони, які є важливими чинниками досягнення стану воєнної безпеки, та відповідно до існуючих міжнародних стандартів і світової практики успішно реалізуються в системі військової юстиції.

2. Система військової юстиції передбачає прийняття необхідних нормативно-правових і законодавчих актів, на основі яких утворюються та здійснюють інституційну діяльність Військова поліція, спеціалізована військова прокуратура, військові суди, інститут адвокатури у військовій сфері.

3. Міністерство оборони України як головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань національної безпеки у военній сфері, сферах оборони і військового будівництва в мирний час та в особливий період, має забезпечити також формування та реалізацію державної політики з питань організації правоохоронної діяльності у сфері оборони, охорони прав і свобод військовослужбовців, резервістів, військовозобов'язаних, призваних для проходження зборів, і членів їхніх сімей, підтримання правопорядку в силах

оборони, а також державної політики щодо взаємодії з органами судової влади з організаційних питань здійснення правосуддя у военній сфері, що потребує відповідного законодавчого вирішення.

Перелік літератури

1. Свешніков С. В. Воєнна політика: сутність і проблеми формування й реалізації [Електронний ресурс] / С. В. Свешніков, В. П. Бочарніков // Наука і оборона. – 2018. – № 1 – С. 23–28. – Режим доступу : <https://doi.org/10.33099/2618-1614-2018-2-1-23-28>.

2. Military Policy [Електронний ресурс] // Wikipedia – Режим доступу : https://en.wikipedia.org/wiki/Military_policy.

3. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) [та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

4. Цюрупа М. В. Розробка і реалізація воєнної політики як царина можливого консенсусу політичних сил України / М. В. Цюрупа // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. – 2008. – Вип. 38. – С. 142–155.

5. Про Воєнну доктрину України [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012) : втратив чинність на підставі Указу Президента від 24 вересня 2015 р. № 555/2015 // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text>.

6. Про оборону України [Електронний ресурс] : Закон України № 1932-ХІІ від 6 грудня 1991 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

7. Оборонна політика України на початку ХХІ століття : аналіт. доп. / В. М. Бегма, О. С. Александров, В. М. Маркелов [та ін.] ; за ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2010. – 72 с.

8. Біла книга 2021. Оборонна політика України [Електронний ресурс] / Міністерство оборони України. – К. : Мишалов Д. В., 2022. – 122 с. – Режим доступу : https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WhiteBook_2021_Draft_Final_03.pdf.

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 473/2021 від 17 вересня 2021 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/473/2021#Text>.

10. Security Sector Legislation [Електронний ресурс] // Geneva Centre for Security Sector Governance (DCAF). Security Sector Integrity. – Режим доступу : <https://securitysectorintegrity.com/standards-and-regulations/security-sector-legislation>.

11. Про національну безпеку України [Електронний ресурс] : Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. // Верховна Рада України. Законодавство України. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

12. *Vashakmadze M.* Understanding Military Justice [Електронний ресурс] : Guidebook : Toolkit 5.1 – Legislating for the Security Sector / M. Vashakmadze ; Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF). – Geneva : DCAF, 2010. – Режим доступу : https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Milit.Justice_Guidebook_ENG.pdf.

13. Uniform Code of Military Justice [Електронний ресурс] // Joint Service Committee on Military Justice. – Режим доступу : <https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/UCMJ%20-%202020December2019.pdf>.

14. Military Courts-Martial Under the Military Justice Act of 2016 [Електронний ресурс] // Official Website for U.S. Federal Legislative Information. – Режим доступу : <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46503#:~:text=A%20number%20of%20concerns%20relating,to%20trial%20by%20court%20martial>.

15. Military Justice Improvement and Increasing Prevention Act of 2021 [Електронний ресурс] // Official Website for U.S. Federal Legislative Information. – Режим доступу : <https://www.congress.gov/bill/117th-congress/senate-bill/1520/text>.

16. *Demirjian K.* Broad overhaul of military justice system being sidelined in favor of narrower focus on sexual assault [Електронний ресурс] / K. Demirjian // The Washington Post. – Режим доступу : https://www.washingtonpost.com/national-security/military-sexual-assault-reform/2021/12/04/5946b0cc-5455-11ec-9267-17ae3bde2f26_story.html.

17. Manual for Courts-Martial, United States (2019 Edition) [Електронний ресурс] // Joint Service Committee on Military Justice. – Режим доступу : [https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/2019%20MCM%20\(Final\)%20\(20190108\).pdf?ver=2019-01-11-115724-610](https://jsc.defense.gov/Portals/99/Documents/2019%20MCM%20(Final)%20(20190108).pdf?ver=2019-01-11-115724-610).

18. *Vashakmadze M.* Особливості військової юстиції [Електронний ресурс] : практичне керівництво / М. Вашакмадзе ; пер. укр. мовою М. Ковальчук ; Женецький центр з питань урядування в секторі безпеки (DCAF). – Женева : DCAF, 2018. – Режим доступу : https://dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/DCAF_Military-Justice_Practice-Note_UKR_Final.pdf.

19. *Богущий П. П.* Концептуальні засади права національної безпеки України : монографія / П. П. Богущий. – Київ ; Одеса : Фенікс, 2020. – 376 с.

20. Про Військову поліцію [Електронний ресурс] : проект Закону України від 15 лютого 2022 р. № 6569-1 // Верховна Рада України. Законопроекти. – Режим доступу : <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1221765>.